

Emanuela Timotin

NEOLOGISME NECUNOSCUTE DINTR-UN MANUSCRIS ROMÂNESC DIN ARHIVELE DE STAT DIN VENEȚIA

Codicele 67 (Miscellanea Codici II serie Diversi, ex-Brera 316) conservat în Arhivele de Stat din Veneția este un manuscris românesc, realizat în 1763 de Vlad Boțulescu din Mălăiești, pe când se afla închis în Castelul Sforzesco din Milano. Secretar al familiei principelui Ștefan Cantacuzino, domnitor al Țării Românești (1714–1716), Vlad fusese aruncat în temniță în 1746, deoarece sprijinise planurile celor doi fii ai prințului, Radu și Constantin, de a recăpăta tronul părintesc, planuri care presupuneau însă alianțe împotriva Habsburgilor, în pofida faptului că, în decursul îndelungatului lor exil, urmașii voievodului cantacuzin fuseseră constant sprijiniți de Curtea de la Viena¹. În închisoarea milaneză, Vlad Boțulescu a realizat o serie de traduceri, conservate în trei manuscrise, dintre care două sunt păstrate în arhivele venețiene de la Santa Maria dei Frari, iar unul se află la Biblioteca Națională din Viena.

Manuscrisul 67 din arhivele venețiene, care ne interesează în cercetarea de față, a fost semnalat de N. Iorga în 1899². Codicele cuprinde trei texte, între care cel mai întins este intitulat *Vestitele și slăvitele fapte și biruințe ce împotriva turcilor au făcut Gheorghie Castriotul ce să numia Scanderbeg, domnu și stăpânitoriu al Epirului, unde să arată meșteșugul oștirea și a chivernisi oștile și a face gata soldații la războiu, pentru ca să fie biruitori în orice grea oștire, tălmăcită de Vladul Boțulescu de Mălăiești după limba italienească la Milan, în Lombardia, la anul 1763 (3^r–160^v)*. Această *Viață a lui Scanderbeg* este urmată de două scrieri de mici dimensiuni, denumite *Scurtă înștiințare de cei mai dentâiu boiari ai Albaniei, cuprinzând încă și cei mai sus ziși în istoria aceasta* (161^r–163^r) și *Urmează aici pe scurt înștiințare de norocirea Casei Otomane, carea, den*

* Acest studiu este realizat în cadrul proiectului de cercetare PN II-RU TE 58/2010, *Opera necunoscută a unui cărturar român din secolul al XVIII-lea: traduceri din italiană și germană ale lui Vlad Boțulescu*, finanțat de CNCIS-UEFISCSU și derulat în cadrul Institutului de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”.

¹ Pentru biografia lui Vlad Boțulescu, vezi recent E. Timotin, A. Timotin, *Les traductions de l'italien et de l'allemand de Vlad Boțulescu (1763–1764). Projet d'édition*, în „Revue Roumaine de Linguistique”, 2011 (LVI), p. 69–79. Pentru interpretarea numelui „Boțulescu” drept un pseudonim literar al lui Vlad, vezi Al. Mareș, *Despre numele de familie al logofătului Vlad din Mălăiești: nume moștenit sau nume imaginat?*, în LR, 2011 (LX), p. 95–100.

² N. Iorga, 1899, *Studii de istorie și de istorie literară*, „Literatura și arta română”, 1899 (IV), p. 22–24.

LR, LXI, nr. 3, p. 402–412, București, 2012

lăsarea dumnezeiască, pentru grealele și multele păcate ale creștinilor, au ținut și încă ține supt păgâneasca leage a lu Mehemet (163^v–166^r).

Viața lui Scanderbeg s-a bucurat de atenția specialiștilor: în descrierea făcută manuscrisului, N. Iorga a publicat *incipit*-ul scrierii, iar A. Pippidi a oferit recent o descriere detaliată a textului, publicând *incipit*-urile celor 41 de capitole ale acestuia³. Scrierea românească are la bază una dintre prelucrările, publicate în secolul al XVI-lea, ale textului *Historia de vita et gestis Scanderbegi* realizat de Marino Barlezio. Conform editorului Giovanni Maria Bonardo, versiunea remaniată – care stă la baza celei românești – ar fi fost realizată de Demetrio Franco, unul dintre camarazii lui Scanderbeg⁴; de fapt, ea se bazează atât pe varianta latină a scrierii lui Franco, astăzi pierdută, cât și pe traducerea prelucrată a acesteia, publicată în 1539 la Veneția, grație strădaniilor lui Paolo Angelo⁵. Versiunea care stă la baza textului românesc se intitulează *Gli illustri et gloriosi gesti e vittoriose imprese fatte contra Turchi dal Sig. D. Giorgio Castriotto, detto Scanderbeg, prencipe d’Epirro, dove si mostra la vera maniera del guerreggiare, di governare eserciti, di far pronti soldati al combattere e di restar vincitori in ogni difficile impresa* și a fost publicată în repetate rânduri la Veneția (1584, 1591, 1610 și 1679)⁶.

Scrierea despre boierii albanezi, *Scurtă înștiințare de cei mai dentâiu boiari ai Albaniei, cuprinzând încă și cei mai sus-ziși în istoria aceasta*, reprezintă traducerea textului italian *Una breue dichiaratione dei principali Signori di Albania, inclusi ancora gli antedetti di sopra*. Acesta se regăsește în ediția din 1584 cuprinzând *Viața lui Scanderbeg* atribuită lui Demetrio Franco, dar nu este plasată după *Viața lui Scanderbeg*, ca în manuscrisul românesc, ci în cadrul textului, între capitolele al treilea și al patrulea ale textului italian.

Ultimul text al codicelui, *Urmează aici pe scurt înștiințare de norocirea Casei Otomane, carea den lăsarea dumnezeiască, pentru grealele și multele păcate ale creștinilor, au ținut și încă ține cu păgâneasca leage a lu Mehmet*, cuprinde o cronologie a cuceririlor otomane în Europa Centrală și Orientală și în Egipt, de la cucerirea orașului Gallipoli, în 1353, până la primul asediu al Vienei, în 1529. Atât N. Iorga, cât și A. Pippidi au amintit de prezența scrierii în codicele venețian⁷, dar

³ *Ibid.*; A. Pippidi, *Une biographie de Scanderbeg traduite en roumain*, în *Peuples, États et nations dans le Sud-Est de l’Europe*, IXe Congrès international des études du Sud-Est européen, 30 août–4 septembre 2004. Contributions roumaines, București, Anima, 2004, p. 143–154.

⁴ Fr. Pall, *Marino Barlezio, uno storico umanista*, în C. Marinescu (ed.), *Mélanges d’histoire générale*, 1938, II, București, Imprimeria Națională, p. 239, n. 1; idem, *Di nuovo sulle biografie scanderbegiane del XVI secolo*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, 1971 (IX), p. 102 n. 46; A. Pippidi, *art. cit.*, p. 145–146.

⁵ Fr. Pall, *Marino Barlezio...*, *art. cit.*, p. 228–231, 235–239; idem, *Di nuovo sulle biografie...*, *art. cit.*, p. 95–98.

⁶ Pentru interesele politice care l-ar fi făcut pe Boțulescu să traducă acest text, vezi *ibid.*, p. 102, n. 46; A. Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est Européen à l’aube de l’âge moderne*, București-Paris, Editura Academiei – Éditions du C.N.R.S, 1980, p. 280; *id.*, *Une biographie...*, *art. cit.*, p. 153.

⁷ N. Iorga, *art. cit.*, p. 22; A. Pippidi, *Une biographie...*, *art. cit.*, p. 152.

abia recent A. Timotin și O. Olar au stabilit raportul dintre acest text și *Viața lui Scanderbeg*, respectiv originalul pe care l-a utilizat Vlad Boțulescu⁸. Transpunerea românească a cronologiei victoriilor turcești în perioada 1353–1529 are la bază scrierea *Breve descrizione della prosperità della casa Ottomana*, care, în 1584, a fost tipărită după versiunea *Vieții lui Scanderbeg* publicată la Veneția și atribuită lui Demetrio Franco.

Studiile lui Fr. Pall privind originalul care a stat la baza *Vieții lui Scanderbeg* traduse de Vlad Boțulescu și precizările recente oferite de A. Timotin și O. Olar referitoare la scrierea despre istoria cuceririlor otomane demonstrează că ediția venețiană din 1584 trebuie avută în vedere ca bază a traducerilor românești din ms. 67 din Arhivele de Stat din Veneția⁹. Totuși, plasarea scrierii despre nobilii albanezi între capitolele al treilea și al patrulea ale *Vieții lui Scanderbeg* în versiunea italiană, respectiv după *Viața lui Scanderbeg* în traducerea românească, arată că este posibil ca Vlad Boțulescu să fi folosit o versiune ulterioară ediției din 1584, unde ordinea scrierilor să fi fost modificată, această nouă așezare reflectându-se și în manuscrisul românesc. Până în acest moment, nu am găsit ediții care să prezinte o astfel de organizare a textelor.

Pe de altă parte, este de asemenea posibil ca traducătorul însuși să fi dislocat textul despre boierii albanezi, pentru a nu întrerupe narațiunea despre Scanderbeg și pentru că, probabil, numele nobililor, mai puțin cunoscute în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea decât în secolul al XVI-lea, erau susceptibile de a fi mai puțin interesante. Dacă ultima ipoteză ar fi corectă, nu am avea a face cu singura dislocare operată de traducătorul muntean: în celălalt manuscris din Arhivele de Stat din Veneția (ms. 68), acesta a scris un text despre alegerea Împăratului Romano-German în capitolul dedicat istoriei Germaniei și l-a retranscris la sfârșitul capitolului.

Transcrierea manuscrisului 67 din arhivele venețiene în vederea editării¹⁰ ne-a dat ocazia să remarcăm că în codice există o serie de termeni care nu au fost atestați anterior în română și care, cu rare excepții, nu au fost semnalati nici în lucrările lexicografice ale limbii române¹¹. Îi vom inventaria pentru a stabili motivele prezenței lor reduse în română și raportul lor cu alți termeni din epocă.

⁸ A. Timotin, O. Olar, *La paternité du texte sur La fortune de la Maison Ottomane traduit par Vlad Boțulescu*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes”, 2011 (IL), p. 189–195.

⁹ *Gli illustri et gloriosi gesti e vittoriose imprese fatte contra Turchi dal Sig. D. Giorgio Castriotto, detto Scanderbeg, principe d'Epirro, dove si mostra la vera maniera del guerreggiare, di governare eserciti, di far pronti soldati al combattere e di restar vincitori in ogni difficile impresa*, Novamente ristampati & con somma diligenza corretti, in Vinegia, Presso Altobello Salicato, 1584. Aceasta este ediția din care am extras exemplele italienești citate în lucrarea de față.

¹⁰ Codicele va fi editat în cadrul primului volum de opere ale lui Vlad Boțulescu din Mălăiești, pe care îl vom întocmi împreună cu Ovidiu Olar.

¹¹ Avem în vedere dicționarele-tezaur (DA, DLR), dicționarele recent apărute, care țin seamă de lucrările lexicografice anterioare (DELR, MDA, Tiktin², Tiktin³), respectiv dicționarele consacrate limbii vechi (DĪLR) sau neologismelor (DEN, MDN).

1. Alban, termen neînregistrat în DA, DELR, DEN, DÎLR, MDA, MDN, Tiktin², este utilizat o singură dată în textul intitulat *Scurtă înștiințare de cei mai dentâiu boiari ai Albaniei, cuprinzând încă și cei mai sus ziși în istoria aceasta*. Folosind acest cuvânt, scriitorul român a urmat îndeaproape textul italian, așa cum arată fragmentele în discuție:

„...carea țară au avut începutul, dupre cum scrie Plinio în cartea de oame<ni> slăviți și vestiți, în capitulul al treilea, unde zice că Tulio Ostilio, al treilea craiu al romanilor, după ce au stricat el cetatea Alba, carea nu era prea departe de Roma, fiindu-i lui fost zisa cetate foarte împotrivică, au poruncit ca *albanii* să vie la Roma” (161^v).

„la quale hebbe origine, secondo che narra Plinio, nel libro degli huomini illustri al terzo capo. Doue dice che Tullio Hostilio terzo Re di Romani, destrutto la città d’Alba, la quale non era troppo distante da Roma, essendogli detta città stata molto auersaria, commandò che gli *Albani* venissero a Roma” (8^v).

Termenul este, așadar, un împrumut și are sensul de „locuitor din Alba Longa”, cetatea din a cărei dinastie regală se trag Remulus și Remus și despre care vorbesc diverși istorici romani (Titus Livius, *Ab urbe condita*, I, 22 sq.; Dionisie de Halicarnas, *Antichități romane*, I, 66 etc.).

În pofida nemenționării sale în lucrările lexicografice, *alban* apare în traducerea românească a scrierii lui Titus Livius, unde transpune lat. *Albanus* și este utilizat atât ca substantiv, cât și ca adjectiv, așa cum arată fragmentul de mai jos:

„Trimiși *albani* au procedat cu mai multă încetineală. Primiți de Tullus după legile ospitalității, acceptați la masa regelui, ei se întrec în complimente și curtoazie. În acest timp solii romani prezintă *albanilor* cererile...”¹².

2. Arald, termen neînregistrat în DA, DÎLR, DELR, Tiktin², este folosit în repetate rânduri în *Viața lui Scanderbeg*. În toate situațiile, termenului îi corespunde it. *araldo* (cf. fr. *héraut*) și are sensul de „mesager”:

a. „Și trimițând la dânsul un *arald* al său, l-au rugat ca să voiască să iasă den războiu” (78^v)

„mandandogli un suo *Araldo*, lo fece pregare che fusse contento d’uscire della bataglia” (42^v);

b. „Ascultând prințipul Scanderbeg pe *araldul* și crezând ale lui cuvinte” (78^v)

„Udito dal prencipe Scanderbeg l’*Araldo* & dando credenza alle sue parole” (42^v);

c. „au trimis un *arald* la Scanderbeg, ca să-i zică despre partea sa ca să vie să să bată cu dânsul ca un cavaliar” (97^f)

„mandò uno *Araldo* à Scanderbeg, che da sua parte gli dicesse, che douesse uenire à combattere con lui da caualiero” (52°);

¹² Vezi Titus Livius, *Ab urbe condita (De la fundarea Romei)*, traducere, tabel cronologic și note de P. Popescu Găleşanu, cuvânt introductiv de A. Marinescu-Nour, București, Biblioteca pentru toți, 1976, p. 40.

d. „Dar Scanderbeg, carele foarte bine cunoștea hicleșugul și amăgirea bătrânului, alt n-au răspunsu *araldului*, fără numai i-au zis” (97^f)
 „Ma Scaderbeg, il quale ben conosceva l’astutia & sagacità del vecchio, altro non rispose all’ *Aralado*, se non che gli disse” (52^f).

Trebuie menționat că în MDA (s.v. *arald*), se face trimitere la *erold*, neglosat. DLR (s.v. *erold*) trimite la *herald*, nereținut în DA, dar amintit în MDA, care precizează că a fost utilizat spre mijlocul secolului al XX-lea de Radu Boureanu, cu semnificația „dregător la curțile suveranului în Evul Mediu, care avea sarcina de a purta însemnele monarhilor sau ale principilor, de a anunța începutul turnirului, de a transmite declarațiile de război etc.”, pentru care se propune ca etimon lat. *heraldus*; cf. fr. *héraut*¹³.

Aceste informații arată că lat. *heraldus* s-a transmis în română prin italiană sub forma *arald* în veacul al XVIII-lea cu sensul de „mesager”, el fiind reîmprumutat aproape două secole mai târziu, sub forma *herald* și cu o semnificație mai amplă.

3. Arciiar, nemenționat în lucrările lexicografice, apare o singură dată în *Viața lui Scanderbeg*. Ca și în exemplul de mai sus, autorul urmează fidel textul italian, după cum arată contextele următoare:

„Unde trimițând câteva steaguri de *arcciari* (soldați cu lanțe) au început ei a-i harțui, care foarte au plăcut căpitanului gheeneralului nepriiatenilor” (40^f).
 „cosi mandate alcune squadre d’*arcieri* cominciarono ad attaccare la scaramuccia, il che assai piacque al Capitan generale de nemici” (22^v).

Etimonul termenului românesc este, așadar, it. *arciero* (cu varianta *arciere*), derivat de la substantivul *arc* (cf. și fr. *archer*, sp. *arquero*, formate după același model) și are sensul de „soldat pedestru sau călare, înarmat cu un arc”¹⁴. Neologismul românesc nu va rămâne în limbă, fiind concurat de un derivat format pe teren românesc al substantivului *arc*, *arcaș*, atestat din 1650 (vezi DELR, s.v. *arc*).

De altfel, Boțulescu pare a fi bănuit că cititorul s-ar putea să nu înțeleagă împrumutul din italiană și, ca urmare, l-a glosat prin „soldați cu lanțe”. Explicația sa lasă totuși de dorit, în măsura în care cele două obiecte de război sunt extrem de diferite, lancea fiind o „armă de atac formată dintr-un vârf ascuțit (din metal) fixat la capătul unei prăjini de lemn”¹⁵.

Sensul și etimologia cuvântului arată că acesta este omonim cu *arciiar*, variantă a lui *arțar*¹ (MDA, s.v. *arciiar*, *arțar*¹).

¹³ Explicații similare se regăsesc în DEN, s.v. *herald*; cf. MDN, s.v. *herald*, care trimite doar la lat. *heraldus*.

¹⁴ Vezi N. Zingarelli, *Vocabolario della lingua italiana*, Zanichelli, 1971¹⁰, s.v. *arciere*.

¹⁵ Explicație preluată din DLR, s.v. *lance*, cu observația că cea mai veche atestare a termenului, prezentă la Dosoftei, se prezintă tot sub varianta *lanțe*, ca și la Vlad Boțulescu: „Svântul făcând rugă, luă sfârlenie din lovitura unei lanțe” (*ibid.*).

4. Colubrină nu apare în DA, DEN, DÎLR, MDA, MDN, Tiktin². Este un *hapax* în *Viața lui Scanderbeg*, unde apare la plural și corespunde it. *colubrine*:

„o bătea cu toată// putearea și sila, bătându-o cu foarte mari tunuri și *colubrine*”
(50^v–51^f)

„con ogni suo potere & forza la combatteua, battendola con grossissimi canoni & *colubrine*” (28^f).

Termenul italianesc *colobrina* denumește o „specie de tun lung”, a cărei formă se apropie de cea a unui șarpe, așa cum arată și etimologia sa (< prov. *colobrina* < lat. *coluber* „șarpe”¹⁶).

5. Contea, neînregistrat în lucrările lexicografice românești, este folosit o singură dată în *Viața lui Scanderbeg* și corespunde it. *contado*:

„Scanderbeg avea un nepot al lui, anume Amesa-Beg supt zisa cetate Drivasto, căruia au dat poruncă ca pururea acea *contea* să o ție în prăzi și niciodată să nu încetează a o supăra și a o munci” (44^f)

„al quale diede commissione che tenesse quel *contado* in continue scorrerie che non cessasse mai di trauagliarlo” (24^v).

Termenul italian are sensul de „teritoriu din jurul unei cetăți”, semnificație pe care o are și neologismul românesc. Este posibil ca, pentru a traduce cuvântul din italiană, Vlad Boțulescu să fi ales să creeze un derivat de la termenul *conte*, cu ajutorul sufixului *-ea*. Pe de altă parte, în măsura în care se acceptă că traducătorul român a avut în vedere termenul *conte* atunci când a tradus it. *contado*, trebuie ținut cont de existența, în limba italiană, a termenului *contea* derivat din *contado*, care înseamnă „teritoriu sub jurisdicția unui conte” (cf. fr. *comté*)¹⁷.

Tot din italianul *contado*, mai exact din varianta sa *contato*, pare a proveni și **contat**, nereținut în DÎLR, MDA, Tiktin² și folosit o singură dată în *Viața lui Scanderbeg*:

„Simon Vulcetai den *contatul* Scutari” (41^f)

„Simone Vulcetai del *contato* Scuttarense” (23^f).

Dacă Vlad Boțulescu pare a fi împrumutat termenul din italiană, trebuie totuși precizat că în DA (s.v. *conte*) se menționează derivatul *contat*, considerat învechit și utilizat în secolul al XIX-lea. Sensul din DA pentru derivatul *contat* este identic cu cel al împrumutului din italiană, anume de „diviziune teritorială stăpânită de un conte, comitat”.

¹⁶ N. Zingarelli, *op. cit.*, s.v. *colubrina*; B. Migliorini, *Vocabolario della lingua italiana*, G. B. Paravia, Torino, 1965³, s.v. *colobrina*.

¹⁷ Pentru termenul italianesc *contea*, vezi N. Zingarelli, *op. cit.*, s.v. *conte*.

6. Ezercito, termen neinventariat în DÎLR, DEN, DLR, MDA, MDN, Tiktin³, este, la rândul său, un *hapax* în *Viața lui Scanderbeg* și are ca etimon pe it. *esercito* (< lat. *exercitus*):

„au fost ei atâta de înfricoșați, că rușinatul *esercito* (oaste) s-au pus în neorânduială și turburare și s-au înturnat înapoi” (52¹)

„ne diuenero in tanto timore, che il vergognoso *esercito* tutto si mise in disordine & se ne ritorno indietro” (28^v).

Vlad Boțulescu a păstrat atât pronunția termenului, cât și încadrarea sa morfologică, conservându-i terminația *-o*, neobișnuită în română. În epocă, o terminație asemănătoare aveau alți termeni împrumutați din italiană. Cei mai numeroși sunt cei dintr-o *Carte de bucate* tradusă din italiană: *amomo* (< it. *amomo*; cf. ngr. *ἀμωμων*) „plantă din familia cruciferelor, ghimber” (53^v); *aromatico* (< it. (*calamo aromatico*)) „plantă din familia araceelor, obligeană” (56^t); *cremortartaro* (< it. *creremortartaro*) „bitartrat de potasiu; cremă de tartru” (62^t); *ginepro* (*genepro*) (< it. *ginepro*) „ienupăr” (55^v)¹⁸. Ocazional, se regăsesc și în *Foletul Novel: patrangolo* (< it. *quadrângolo*, prin apropiere de *patru*) „figură în astrologie”¹⁹.

Totuși, după utilizarea neologismului, traducătorul a realizat că avea la îndemână un termen sinonim extrem de frecvent în limbă, *oaste*, pe care l-a folosit ca glosă.

7. Fier este un adjectiv nerepertoriat în DA, DEN, DÎLR, MDA, MDN, Tiktin², MDN, dar care apare în repetate rânduri în *Viața lui Scanderbeg*, fiind omonim cu substantivul *fier* (< lat. *ferrum*). Adjectivul este împrumut din italiană, având ca etimon it. *fiero* (< lat. *ferum*). Vlad Boțulescu îl folosește în fragmente în care îi corespund adjectivul *fiero* (*a-f*) „teribil, înspăimântor, crud” și adjectivul *ferratissimi* „înfierat” (*g*):

a. „așa după un lungu și *fier* războiu, atâta au fost bărbăția și vitejia ungurilor, cât turcii au rămas bătuți și puși în fugă” (20^v)

„dopo una lunga & *fiera* battaglia, tanta fu la uirtù & ualore de gli Ungari, che i Turchi furono rotti & posti in fuga” (11^v-12^t);

b. „începându-se de iznoavă între amândoi războiul mult mai mult sângeros și *fier*” (33^t)
„tornando la zuffa tra lor due assai piu sanguinosa & *fiera*” (18^v);

c. „s-au ațâțat între dânșii o foarte aspră și foarte *fiară* bătaie” (77^v)
„s'appicò fra loro una *fierissima* & asprissima battaglia” (42^t);

¹⁸ Vezi textul în *O lume într-o carte de bucate: manuscris din epoca brâncovenească*, transcrierea textului, prefață și postfață de Ioana Constantinescu, studiu introductiv de M. Cazacu, București, Fundația Culturală Română, 1997.

¹⁹ *Foletul Novel: calendarul lui Constantin Vodă Brâncoveanu*, ediție de E. Vârtosu, București, 1942, p. 127.

d. „*fierul* Scanderbeg s-au pornit cu toți ai săi” (93^v)
„si mosse il *fiero* Scanderbeg con tutti i suoi” (50^v);

e. „după o aspră și *fiară* bătaie, cu multă moarte a neprietenilor” (121^v)
„dopo d’una asprissima & *fiera* battaglia fatta con grandissima strage de nemici” (65^f);

f. „s-au început între amândoaă oștile *fiară* și aspră bătaie” (124^v)
„cominciosi fra tutti due gli eserciti una *fiera* & aspra battaglia” (67^f)

g. „franțozii să bat fiind înșiși îmbrăcați și caii lor coperiți toți cu foarte bune și foarte tari arme și cu foarte vârtoși și foarte *fieri* cai, obiciuți în războaie” (75^v)
„i Francesi combattono con la loro persona & caualli tutti coperti di finissime & di fortissime armature & con potentissimi & *ferratissimi* Corsieri” (41^f);

8. Giumertlâc, nereținut în lucrările lexicografice, apare o singură dată în *Viața lui Scanderbeg* și traduce construcția *generoso atto*:

„cu multă sumă de aur și de argint și alte mari bogății de mult preț, cari cu multă bunătațe toate le-au împărțit la toată oastea, așa cât n-au fost măcar un soldat cel mai mic ca să nu fie avut parte. De care binefacere și *giumertlâc* toți au rămas atâta de mulțumiți și odihniți” (140^v)

„con molta copia d’oro, d’argento & d’altre gran ricchezze di gran ualore, le quali gratiosamente tutte fece distribuire a tutto l’esercito, talmente che non ui fu pure un minimo soldato, al quale non ne fusse fatta parte, del quale magnanimo & *generoso atto*, tutti ne restarono tanto sodisfatti” (75^f).

Termenul este format de la adjectivul *giumert*, derivat cu sufixul *-lâc*²⁰. Despre *giumert* „darnic, generos” (< tc. *gümert*) se știe că a circulat în română din prima jumătate a secolului al XIX-lea, prima sa atestare datând din 1835²¹. Prezența unui derivat al său în scrierea din 1763 a lui Vlad Boțulescu arată însă că termenul era cunoscut în limbă mult mai devreme.

Giumertlâc „dărnicie, generozitate” nu va dăinui în limbă, cum nu s-a păstrat, de altfel, nici adjectivul pe baza căruia s-a format.

9. Imbrez este un termen care nu apare în lucrările lexicografice românești, dar care este utilizat o singură dată de Vlad Boțulescu, care îl împrumută din italiană.

„În cea dupe urmă apoi, pen fapta unui vânzător și blestemat om, plin de duhul diavolului, carele învățase și știia oarecare vrajă de la *imbresi*, aruncând acest vrăjitor un câine mort într-un puț au făcut că atâta s-au blestemătit și s-au slăbit zișii *imbresi*, cât au încetat ei de a să mai bate” (50^f)

²⁰ Pentru vitalitatea derivatelor cu acest sufix în limba română, vezi E. Suciu, *Influența turcă asupra limbii române*, București, Editura Academiei Române, 2009, vol. I. *Studiu monografic*, p. 524–529.

²¹ *Ibidem*, p. 648; idem, *ibidem*, vol. II, *Dicționarul cuvintelor românești de origine turcă*, p. 371.

„Al fine per opera d'un traditore & scelerato uomo pieno di spirito diabolico, il quale era instruto d'una certa uana superstitione de gli *Imbresi*, gettato un cane morto in una cisterna fece tanto inuiliti detti *Imbresi*, che lasciarono da combattere” (27^v).

It. *imbresi* este, la rândul său, nemenționat în dicționare. Pentru a-l lămurii, am recurs la alte versiuni italiene ale *Vieții lui Scanderbeg*. Versiunea din 1539, tipărită tot la Veneția de Paolo Angelo²², face, la rândul său, referire la episodul câinelui aruncat în puț, dar nu cuprinde termenul *imbresi*, ci *dibrensi*:

Alla fine, per tradimento di un certo pessimo & iniquissimo huomo, tutto diabolico, il quale conoscendo certa superstitione di quelli *Dibrensi*, gitto un cane morto nella cisterna, esso gran tirano Amorath hebbe l'intento suo & per se la citta²³.

It. *dibrensi* înseamnă „locuitor din Dibra”, Dibra fiind o localitate amintită chiar și în textul lui Boțulescu, înaintea paragrafului unde apare termenul *imbresi*:

Așadar Amurat au ocolit cu oaste cetatea Sfetigrad, în care cetate era căpitan Petru Parlato, carele împreună cu cei de la *Dibra* cea de Sus atâta de voiniceaște și bărbătește s-au purtat într-aceia încunjurare, cât măcar că încă era supărat și trudit cu adease prăzi și cu neîncetate iureșuri și năvală, cu toate aceastea, ișind el adease den cetate a hărțui cu vrăjmașul, totdeauna câștiga biruință. În cea dupe urmă apoi, pen fapta unui vânzător și blestemat om, plin de duhul diavolului, carele învățase și știia oarecare vrajă de la *imbresi*, aruncând acest vrăjitor un câine mort într-un puț au făcut că atâta s-au blestemăit și s-au slăbit zișii *imbresi*, cât au încetat ei de a să mai bate (50^f).

Așadar, rom. *imbresi* este un împrumut din italiană, având la bază forma *imbresi* prezentă în *Viața lui Scanderbeg* din ediția din 1584. Aceasta este, la rândul său, o formă coruptă, probabil în cursul tipăririi, a numelui *dibrensi* „locuitor din Dibra”.

10. Scudiiar, absent din DÎLR, DLR, Tikin², este folosit de două ori în *Viața lui Scanderbeg*, fiind un împrumut din textul italian, unde apare termenul *scudiero*:

„un soldat al contelui, apropiindu-se de un *scudiiar* al prințipului, l-au rugat să-l facă să grăiască cu Măriia Sa// pentru că avea să-i spuie lucruri foarte de trebuință pentru coroana sa. Care *scudiiariul* auzind și dând a înțeleage stăpânului său, s-au tras deoparte...” (79^v–80^f);

„accostatosi un soldato del Conte ad un *scudiero* del prencipe, pregollo che lo facesse parlare con sua Altezza, perchioche gli hauena da dir cose che molto importauano alla sua corona. Il che dal *scudiero* inteso & fattolo al suo Signore intendere, ritiratosi da parte” (43^f).

²² Pentru paternitatea lui Paolo Angelo asupra acestei scrieri, vezi A. Laporta, *La vita di Scanderbeg di Paolo Angelo (Venezia, 1539). Un libro anonimo restituito al suo autore*, Mario Congedo Editore, Galatina, 2004.

²³ *Commentario de le cose de Turchi et del S. Georgio Scanderbeg, principe di Epyro, con la sua vita et le vittorie per lui fatte, con l'aiuto de l'altissimo Dio, et le inestimabili forze & virtue di quello, degne di memoria*, Venezia, 1539, cap. XII, p. 16; apud. A. Laporta, *op. cit.*, p. 31.

It. *scudiero* provine din prov. *escudier*, care, la rândul său, are la bază un termen din latina târzie, *scutarius*, derivat din lat. *scutum* „scut”. Așadar, împrumutul din textul lui Vlad Boțulescu are sensul de „persoană care poartă scutul unui cavaler”. *Scudiiar* nu se va păstra în limbă, fiind înlocuit de un derivat pe teren românesc al numelui scut, *scutier*, cu mențiunea că acesta din urmă începe să fie atestat abia în veacul al XIX-lea (vezi DLR, s.v.)²⁴.

În concluzie, cei mai mulți termeni rar sau deloc inventariați în dicționarele românești prezenți în ms. 67 din Arhivele de Stat din Veneția sunt rezultatul influenței directe a presiunii pe care o exercită textul italian asupra traducătorului, un traducător aflat de aproape două decenii în detenție în exil, fără posibilitatea de a-și vorbi limba maternă, pe care, de altfel, multă vreme o va fi exersat doar în mediul din jurul familiei Cantacuzino. Acești doi factori trebuie să fi contribuit la faptul că Vlad Boțulescu a folosit împrumuturi din italiană în detrimentul unor termeni uzuali, eventual utilizați ca glosă (*ezercito* cf. *oaste*) sau cuvinte frecvent utilizate în scrierea italiană (*fier*). Sub influența textului-sursă și bazându-se, eventual, pe unii termeni românești, Vlad Boțulescu împrumută, de asemenea, cuvinte precum *contat* – *contea*; în mod asemănător procedează cu o serie de termeni care se referă la grupuri etnice (*alban*) sau la realități militare (*arald*, *arciar*, *colubrină*, *ezercito*, *scudiiar*). Influența italienei asupra limbii lui Boțulescu nu trebuie absolutizată, așa cum demonstrează prezența derivatului *giumertlâc* între cuvintele analizate.

Păstrarea în manuscris a operei lui Vlad Boțulescu explică doar parțial faptul că unele cuvinte discutate aici par a fi specifice operei sale (*ezercito*, *fier*). În același timp, unii termeni folosiți de el aveau deja concurenți puternici în epocă (*arciar* – *arcaș*; *contat/contea* – *comitat*); pentru a denumi diverse realități, pentru care logofătul din Mălăiești împrumutase deja o serie de cuvinte, s-au creat ulterior noi termeni în română (*scudiiar* – *scutier*); există și situații în care neologisme utilizate de Vlad Boțulescu au fost reîmprumutate în română la o dată posterioară (*arald* – *herald*). În sfârșit, deoarece se referă la originile întemeietorilor Romei și la perioada regală a acesteia, termenul *alban* trebuie reținut în lucrările lexicografice, iar Vlad Boțulescu pare a fi primul autor român care îl utilizează.

SIGLE

- DA, *Dicționarul limbii române*, T. I, partea I–III, t. II, partea I–III, București, 1913–1949.
 DELR, *Dicționarul etimologic al limbii române (DELR)*, vol. I, A–B, București, Editura Academiei Române, 2011.
 DEN, Monica Mihaela Busuioc, Maria Păun, Zizi Ștefănescu-Goangă, *Dicționar esențial de neologisme al limbii române*, București, Corint, 2009.
 DÎLR, Gh. Chivu, Emanuela Buză, Alexandra Roman Moraru, *Dicționarul împrumuturilor latino-romanice în limba română veche (1421–1760)*, București, Editura Științifică, 1992.

²⁴ Cu observația că în MDA, s.v. se menționează că *scutier* s-a format după it. *scudiere*.

- DLR, *Dicționarul limbii române (DLR)* serie nouă, București, Editura Academiei Române, 1965 sq.
- MDA, M. Sala, I. Dănăilă (red. responsabil), *Micul dicționar academic*, 4 vol., București, Univers Enciclopedic, 2001–2003.
- MDN, F. Marcu, *Marele dicționar de neologisme*, ediția a X-a, revăzută, augmentată și actualizată, București, Saeculum Vizual, 2008.
- Tiktin², H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 2 überarbeitete und ergänzte Auflage von P. Miron, Wiesbaden, O. Harassowitz, 1985–1989.
- Tiktin³, H. Tiktin, *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*, 3 überarbeitete und ergänzte Auflage von P. Miron und Elsa Lüder, Band III, P–Z, 2005, Clusium, Cluj-Napoca.

DES NÉOLOGISMES INCONNUS DANS UN MANUSCRIT ROUMAIN
DES ARCHIVES D'ÉTAT DE VENISE

(Résumé)

Cette étude porte sur certains néologismes qui ne sont pas consignés dans les ouvrages lexicographiques roumains et qui se retrouvent dans le manuscrit 67 des Archives de l'État de Venise, un manuscrit que Vlad Boțulescu rédigea en 1763 quand il était emprisonné depuis plus d'une dizaine d'années dans le Château Sforzesco de Milan. Leur présence s'explique surtout par la pression de l'italien sur la langue de l'écrivain roumain, dans les conditions où le manuscrit en question représente la traduction roumaine de la version italienne de la *Vie de Scanderbeg*, parue à Venise en 1584 (*alban, arald, arciiar, colubrină, contat, contea, ezercito, imbrez, scudiiar*). Quoique Vlad Boțulescu ait eu recours à des emprunts faits à l'italien au détriment des mots couramment utilisés dans le roumain de l'époque (roum. *ezercito* vs. roum. *oaste*) ou ait utilisé des termes fréquemment employés dans le texte italien (roum. *fier* < it. *fiero*), la présence des termes forgés à partir des mots turcs (*giumertlăc* < *giumert*) montre que le traducteur n'avait pas oublié les tournures de sa langue maternelle.

Cuvinte cheie: Vlad Boțulescu, neologisme, *Viața lui Scanderbeg*, influență italiană.

Mots-clés: Vlad Boțulescu, néologismes, *Vie de Scanderbeg*, influence italienne.

*Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”
Calea 13 Septembrie nr. 13, București*